

## נספח א לקדיש דאגדתא – סיומי מסכתות המשנה

מים ראשונים: נספח זה וכן נספחים ב ו-ג שכניו, הם השלמה לדף [קדיש דאגדתא](#). מומלץ לעיין בו תחילה.

20 מסכתות שמסתיימות באגדתא בשישה סדרי המשנה.

43 מסכתות שלא מסתיימות באגדתא בשישה סדרי המשנה.

### סדר זרעים

2 מסכתות שמסתיימות באגדתא:

#### מסכת ברכות

... כל חותמי ברכות שהיו במקדש היו אומרים: מן העולם. משקלקלו המינין ואמרו אין עולם אלא אחד, התקינו שיהו אומרים: מן העולם ועד העולם. והתקינו שיהא אדם שואל את שלום חברו בשם, שנאמר: "והנה בעז בא מבית לחם ויאמר לקוצרים ה' עמכם ויאמרו לו יברכך ה' " (רות ב). ואומר: "ה' עמך גבור החילי" (שופטים ו). ואומר: "אל תבוז כי זקנה אמך" (משלי כג) ואומר: "עת לעשות לה' הפרו תורתך" (תהלים קיט) ר' נתן אומר: הפרו תורתך - עת לעשות לה'.<sup>1</sup>

#### מסכת פאה

... וכל מי שאינו צריך ליטול ונוטל, אינו נפטר מן העולם עד שיצטרך לבריות. וכל מי שצריך ליטול ואינו נוטל, אינו מת מן הזקנה עד שיפרנס אחרים משלו. ועליו הכתוב אומר: "ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו" (ירמיהו יז). וכן דיין שדן דין אמת לאמתו. וכל מי שאינו לא חגר ולא סומא ולא פסח ועושה עצמו כאחד מהם, אינו מת מן הזקנה עד שיהיה כאחד מהם, שנאמר: "צדק צדק תרדוף" (דברים טז). וכל דיין שלוקח שוחד ומטה את הדין אינו מת מן הזקנה עד שעניו כהות, שנאמר: "ושוחד לא תקח כי השוחד יעור פקחים וגו'" (שמות כג).<sup>2</sup>

### 9 מסכתות שלא מסתיימות באגדתות:

דמאי, כלאים, שביעית, תרומות, מעשרות, מעשר שני, חלה, ערלה, בכורים.

### סדר מועד

3 מסכתות שמסתיימות באגדתות:

#### מסכת יומא

אמר רבי עקיבא: אשריכם ישראל לפני מי אתם מיטהרין, מי מטהר אתכם? אביכם שבשמים, שנאמר: "וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם" (יחזקאל ל"ו), ואומר: "מקוה ישראל ה' " (ירמיהו י"ז) - מה מקוה מטהר את הטמאים אף הקב"ה מטהר את ישראל.<sup>3</sup>

#### תענית

אמר רבן שמעון בן גמליאל: לא היו ימים טובים לישראל כחמישה עשר באב וכיום הכפורים שבהן בנות ירושלים יוצאות בכלי לבן שאולין שלא לבייש את מי שאין לו ... ובנות ירושלים יוצאות וחולות בכרמים ... וכן הוא אומר: "צאינה וראינה בנות ציון במלך שלמה בעטרה שעטרה לו אמו ביום חתונתו וביום שמחת לבו"

<sup>1</sup> ראה דברינו [עת לעשות לה' הפרו תורתך](#) במגילת רות. ראה שם גם הדף [מצוות והלכות במגילה](#).

<sup>2</sup> ראה דברינו [צדק צדק תרדוף](#) בפרשת שופטים, שם דנו במשנה זו. ראה שם גם הדף [ושוחד לא תקח](#).

<sup>3</sup> אבל חשוב גם להדגיש את ההסתייגות (המודעה, השובר של השטר) של המשנה שם קודם: "עבירות שבין אדם למקום יום הכפורים מכפר. עבירות שבין אדם לחבירו אין יום הכפורים מכפר עד שירצה חברו. את זו דרש רבי אלעזר בן עזריה: (ויקרא ט"ז) מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו - עבירות שבין אדם למקום יום הכפורים מכפר עבירות שבין אדם לחבירו אין יום הכפורים מכפר עד שירצה את חברו". ראה דברינו [בין אדם לחבירו ובינם למקום](#) ביום הכיפורים.

(שיר השירים ג'). ביום חתונתו - זו מתן תורה. וביום שמחת לבו - זה בנין בית המקדש שיבנה במהרה בימינו  
אמן.<sup>4</sup>

### מועד קטן

... איזהו עינוי? שכולן עונות כאחת. קינה - שאחת מדברת וכולן עונות אחריה, שנאמר: "ולמדנה בנותיכם נהי  
ואשה רעותה קינה" (ירמיה ט). אבל לעתיד לבא הוא אומר: "בלע המות לנצח ומחה ה' אלהים דמעה מעל כל  
פנים וגוי" (ישעיה כה).

### 9 מסכתות שלא מסתיימות באגדות:

שבת, עירובין, פסחים, שקלים, סוכה, ביצה, ר"ה, מגילה, חגיגה.

### סדר נשים

4 מסכתות שמסתיימות באגדות:

### יבמות

... מעשה בבני לוי שהלכו לצוער עיר התמרים, וחלה אחד מהם בדרך והביאוהו בפונדק. ובחזרתם אמרו  
לפונדקית: איה חבירונו? אמרה להם: מת וקברתי. והשיאו את אשתו. אמרו לו: ולא תהא כהנת כפונדקית?  
אמר להם: לכשתהא פונדקית נאמנת; הפונדקית הוציאה להם מקלו ותרמילו וספר תורה שהיו בידו.<sup>5</sup>

### נזיר

נזיר היה שמואל כדברי רבי נהוראי, שנאמר: "ומורה לא יעלה על ראשו" (שמואל א' א'). נאמר בשמשון:  
"ומורה" (שופטים י"ג) ונאמר בשמואל "ומורה". מה מורה האמורה בשמשון נזיר, אף מורה האמורה  
בשמואל נזיר. אמר רבי יוסי: והלא אין מורה אלא של בשר ודם!<sup>6</sup> אמר לו רבי נהוראי: והלא כבר נאמר:  
"וויאמר שמואל איך אלך ושמע שאול והרגני" (שמואל א טז) - שכבר היה עליו מורה של בשר ודם.<sup>7</sup>

### סוטה

ר' פנחס בן יאיר אומר: זריזות מביאה לידי נקיות, ונקיות מביאה לידי טהרה, וטהרה מביאה לידי פרישות,  
ופרישות מביאה לידי קדושה, וקדושה מביאה לידי ענוה, וענוה מביאה לידי יראת חטא, ויראת חטא מביאה  
לידי חסידות, וחסידות מביאה לידי רוח הקדש, ורוח הקדש מביאה לידי תחיית המתים. ותחיית המתים בא  
על ידי אליהו זכור לטוב אמן.<sup>8</sup>

### קידושין

... רבי מאיר אומר: לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה ויתפלל למי שהעושר והנכסים שלו, שאין  
אומנות שאין בה עניות ועשירות. שלא עניות מן האומנות ולא עשירות מן האומנות, אלא הכל לפי זכותו ...  
רבי נהוראי אומר: מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה, שאדם אוכל משכרה בעולם

<sup>4</sup> ראה דברינו **יום שהותרו שבטים לבוא זה בזה** בט"ו באב וכן **פילגש בגבעה** בפרשת וירא.

<sup>5</sup> סיומת זו איננה "אגדתא", אלא דיון הלכתי בעקבות מעשה שהיה. נסביר: חכמים ורבי עקיבא נחלקים שם במשנה אם עדות של  
אשה מספקת על מנת לקבוע שאדם מת ואשתו מותרת לנישואין. מדובר שם בתקופה קשה של מלחמה "שהמדינה משובשת  
בגייסות". חכמים מביאים ראיה לדבריהם שניתן להשיא אשה על סמך עדות אשה שבעלה מת (הפונדקאי במקרה זה שהייתה  
גויה) מהמקרה הזה של בני לוי שהלכו לצוער. אם האמינו לפונדקאית, לא תהא בת ישראל כשרה להעיד? ור' עקיבא עונה להם  
שבמקרה זה יש עדות פיסית מסייעת והיא חפציו של אותו בן לוי שבידי הפונדקאית. הביטוי "לא תהא כוהנת כפונדקית" נכח  
לאגדתא, ראה איכה רבה פתיחתא י וכן אסתר רבה ג ד שעל בסיס הפסוק בישעיהו מג כב: "ולא אתי קראת יעקב פי יגעתי בי  
ישאל", קובל המדרש על עם ישראל שלא עבדו את את הקב"ה לפחות יום אחד בשנה! "אמר ר' אבא בר כהנא: לא תהיה כהנת  
כפונדקית. א"ר יוסי בר' חנינא: הלואי עשו אותי בני כגרזימי הזו שהיא באה באחרונה".

<sup>6</sup> מורה במובן של מורא. שחנה התפללה ששמואל לא יפחד מכל אדם.  
<sup>7</sup> ששמואל אכן פחד מבשר ודם, משאול, כשהלך למשווח את דוד ולכן בהכרח "מורה לא יעלה על ראשו" הכוונה לגילוח השיער  
ומשמעו ששמואל היה נזיר. ראה דיון על פסוק זה גם בגמרא יומא יא ע"א (ופסחים ח ע"ב ועוד) ששואלת הרי שמואל היה שליח  
מצווה ו"שלוחי מצוה אין ניזוקין", ומתרצת הגמרא שם: "היכא דקביע היזקא - שאני", היינו שזו הייתה סכנה ברורה.

<sup>8</sup> אמרה זו של פנחס בן יאיר הועתקה למקומות רבים בספרות חז"ל: גמרא עבודה זרה כ ע"ב, ירושלמי שבת א ג, שקלים ג ג, שיר  
השירים רבה א ט ועוד. משנה זו משמשת כבסיס לספר המוסר מסילת ישרים לרמח"ל.

הזה וקרן קיימת לעולם הבא. ושאר כל אומנות אינן כן, כשאדם בא לידי חולי או לידי זקנה או לידי יסורין ואינו יכול לעסוק במלאכתו הרי הוא מת ברעב. אבל התורה אינה כן אלא משמרתו מכל רע בנערותו ונותנת לו אחרית ותקוה בזקנותו ... וכן הוא אומר באברהם אבינו עליו השלום: "ואברהם זקן וה' ברך את אברהם בכל" (בראשית כד) - מצינו שעשה אברהם אבינו את כל התורה כולה עד שלא נתנה, שנאמר: "עקב אשר שמע אברהם בקולי וישמור משמרתי מצותי חקותי ותורותיי" (בראשית כ"ו).<sup>9</sup>

### 3 מסכתות שלא מסתיימות באגדתות:

כתובות, גיטין, נדרים.

## סדר נזיקין

4 מסכתות שמסתיימות באגדתות:

### בבא בתרא

מעשה בא לפני רבי ישמעאל ואמר: גובה מנכסים בני חורין. אמר לו בן ננס: אינו גובה, לא מנכסים משועבדים ולא מנכסים בני חורין. אמר לו: למה? אמר לו: הרי החונק את אחד בשוק ומצאו חבירו ואמר לו: הנח לו פטור שלא על אמונתו הלוהו. אלא איזהו ערב? שהוא חייב הלוהו ואני נותן לך חייב שכן על אמונתו הלוהו אמר רבי ישמעאל: הרוצה שיחכים יעסוק בדיני ממונות, שאין לך מקצוע בתורה גדול מהן שהן כמעין הנובע. והרוצה שיעסוק בדיני ממונות ישמש את שמעון בן ננס.<sup>10</sup>

### מכות

רבי חנניה בן עקשיא אומר: רצה הקב"ה לזכות את ישראל לפיכך הרבה להם תורה ומצות, שנאמר: "ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר" (ישעיה מ"ב).

### עדויות

אמר רבי יהושע: מקובל אני מרבן יוחנן בן זכאי ששמע מרבו ורבו מרבו: הלכה למשה מסיני שאין אליהו בא לטמא ולטהר לרחק ולקרוב, אלא לרחק המקורבין בזרוע ולקרוב המרוחקין בזרוע. משפחת בית צריפה היתה בעבר הירדן ורחקה בן ציון בזרוע. ועוד אחרת היתה שם וקרבה בן ציון בזרוע. כגון אלו אליהו בא לטמא ולטהר לרחק ולקרוב. רבי יהודה אומר: לקרב אבל לא לרחק. רבי שמעון אומר להשוות המחלוקת. וחכמים אומרים: לא לרחק ולא לקרב, אלא לעשות שלום בעולם, שנאמר: "הנני שולח לכם את אליה הנביא וגומר והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם" (מלאכי ג').<sup>11</sup>

### אבות

כל מה שברא הקב"ה בעולמו לא ברא אלא לכבודו, שנאמר: "כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו" (ישעיה מג). ואומר: "ה' ימלוך לעולם ועד" (שמות טו).. רבי חנניה בן עקשיא אומר: רצה הקב"ה

<sup>9</sup> שיטת רבי מאיר ברורה והרי הוא עצמו התפרנס מבלירות והיה סופר סת"ם. ראה עירובין יג א, סוטה כ א. אבל מה מציע רבי נהוראי? ממה יתפרנס האדם? יפול על כתפי הציבור? ראה פירוש מהרש"א על הדף בגמרא קידושין פב ע"א: "ור' נהוראי דקאמר נמי לקמן: מניח אני כל אומנות שבעולם כו' אלא תורה, ודאי דלא פליג וצריך כל אדם ללמוד אומנות. אלא דהכי קאמר: מניח אני הקביעות של כל האומנות ואני מלמדו תורה בקבע ואומנות עראי ... וזה נתיקיים בידו כהן דחסידיה הראשונים בברכות". וכבר דנו מעט במשנה זו בדברינו **ואספת דגנך** בפרשת עקב, שם הבאנו פתרונות נוספים לשיטת רבי נהוראי (שכאן אגב, אי אפשר לזהות אותו עם רבי מאיר כמו שמצאנו במקומות אחרים בש"ס ובמפרשים. ראה עירובין יג ע"ב).

<sup>10</sup> בעקבות מחלוקת בין רבי ישמעאל באילו תנאים יכול המלוה לגבות את החוב מהערב, היינו לא מהלוה אלא ממי שערב לו (שרק ערבות בשעת ההלוואה מחייבת) משבח רבי ישמעאל את העיסוק בלימוד דיני ממונות ואת שמעון בן ננס כמומחה ומורה טוב בנושא. ראה גמרא שבת לא ע"א בשבח כל סדר וסדר: "אמר ריש לקיש: מאי דכתיב 'וְהָיָה אֲמוֹנַת עֵתִיךָ חֶסֶן יְשׁוּעַת חֻמַּת נִזְקִיךָ, חֻמַּת - זה סדר קדשים, ודעת - זה סדר טהרות. ואפילו הכי יראת ה' היא אוצרו". ראה גם במדבר רבה יג טו: "עדות ה' - זה סדר זרעים שאדם מאמין בחייו של עולם וזרוע, פקודי ה' - זה סדר מועד שיש בו כל המועדות ... מצות ה' - זה סדר קדשים שהוא מאיר עינים בין חולין לקדשים, יראת ה' טהורה - זה סדר טהרות ... משפטי ה' - זה סדר נזיקין שיש בו רוב הדינים".

<sup>11</sup> ראה דברינו **לב אבות ולב בנים** בשבת הגדול.

לזכות את ישראל לפיכך הרבה להם תורה ומצות, שנאמר: "ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר" (ישעיה מ"ב).<sup>12</sup>

## 6 מסכתות שלא מסתיימות באגדתות:

בבא קמא, בבא מציעא, סנהדרין, שבעות, עבודה זרה, הוריות.

## סדר קדשים

4 מסכתות שמסתיימות באגדתות:

### מנחות

נאמר בעולת הבהמה: "אִשָּׁה ריח ניחוח לה" (ויקרא א ט), ובעולת העוף: "אשה ריח ניחוח לה" (שם שם יז), ובמנחה: "אשה ריח ניחוח לה" (שם ב ב) - ללמד שאחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין אדם את דעתו לשמים.<sup>13</sup>

### חולין

לא יטול אדם אם על הבנים, אפילו לטהר את המצורע. ומה אם מצוה קלה שהיא כאיסור, אמרה תורה: "למען ייטב לך והארכת ימים" (דברים כב), קל וחומר על מצות חמורות שבתורה.<sup>14</sup>

### כריתות

... האב קודם לאם בכל מקום. יכול שכבוד האב עודף על כבוד האם? תלמוד לומר: "איש אמו ואביו תיראו" (ויקרא יט ג) - מלמד ששניהם שקולים.<sup>15</sup> אבל אמרו חכמים: האב קודם לאם בכל מקום, מפני שהוא ואמו חייבין בכבוד אביו.<sup>16</sup> וכן בתלמוד תורה, אם זכה הבן לפני הרב - קודם את האב בכל מקום, מפני שהוא ואביו חייבין בכבוד רבו.<sup>17</sup>

### קנינים

רבי שמעון בן עקשיא אומר: זקני עם הארץ כל זמן שמזקינין דעתן מיטרפת עליהן, שנאמר: "מסיר שפה לנאמנים וטעם זקנים יקח" (איוב י"ב). אבל זקני תורה אינן כן, אלא כל זמן שמזקינין דעתן מתישבת עליהן שנאמר: "בישישים חכמה ואורך ימים תבונה" (איוב יב).<sup>18</sup>

<sup>12</sup> סיום זה של רבי חנניה בן עקשיא זכה להצטרף לסיומים של לימוד תורה שאין בו סיום אגדתא משלו ומוכר היטב. וכל זה במסכת אבות שבעצם כולה מעין אגדתא ובסיום הפרק השישי שאינו בין חמישה פרקי המסכת המקוריים והוסף מאוחר יותר.

<sup>13</sup> ראה גם ברכות יז ע"א: "מרגלא בפומייהו דרבנן דיבנה: אני בריה וחברי בריה, אני מלאכתי בעיר והוא מלאכתי בשדה, אני משכים למלאכתי והוא משכים למלאכתי, כשם שהוא אינו מתגדר במלאכתי כך אני איני מתגדר במלאכתי, ושמא תאמר: אני מרבה והוא ממעיט - שנינו: אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים". אולי כדאי להוסיף סיום זה לנוסח של הדרן בסיומי מסכתות: "שהם משכימים ואנחנו משכימים וכו'". תלמידי חכמים שלא מתנשאים על אלה שאינם אלא מכירים בחלקם בעולם של תורה ודרך ארץ.

<sup>14</sup> ראה ירושלמי פאה פרק א הלכה א: "א"ר אבא בר כהנה: הַשְּׁנִיָּה הכתוב מצוה קלה שבקלות למצוה חמורה שבחמורות. מצוה קלה שבקלות זה שילוח הקן ומצוה חמורה שבחמורות זה כיבוד אב ואם, ובשתיהן כתיב והארכת ימים". ואנחנו הערנו בדברינו [איפה ואיפה - על מדות ומשקלות](#) בפרשת כי תצא, שיש עוד מצוה שבה נזכרה הארכת ימים: מצוות הקפדה על מידות ומשקלות. ראה גם דברינו [כי יקרא קן ציפור לפניך](#) בפרשה זו שאולי הטוב מכל הוא לא לקחת את האם ולא את הבנים: אפרוחים או ביצים ולהניח לטבע כמות שהוא. אבל כאן יש צורך בציפורי הטהרה של המצורע.

<sup>15</sup> ראה רש"י ויקרא יט ג: "איש אמו ואביו תיראו - כאן הקדים אם לאב, לפי שגלוי לפניו שהבן ירא את אביו יותר מאמו, ובכבוד הקדים אב לאם, לפי שגלוי לפניו שהבן מכבד את אמו יותר מאביו, מפני שמשדלתו בדברים".

<sup>16</sup> השווה עם נוסח התוספתא בסוף מסכת זו, פרק ד הלכה טו, שנשארת עם ה"שקולים" ולא מנסה ליצור היררכיות: "ר' שמעון אומר: בכל מקום הקדים בריאת שמים לארץ, במקום אחד הוא אומר: ביום עשות י"י אלהים ארץ ושמים - מלמד ששקולין זה כזה. בכל מקום הקדים אברהם לאבות, ובמקום אחד הוא אומר: וזכרתי את בריתי יעקב וגו' - מלמד ששלתן שקולין זה כזה. בכל מקום הקדים משה לאהרון, במקום אחד הוא אומר: הוא אהרון ומשה - מלמד ששקולין זה כזה. בכל מקום הקדים כבוד אב לאם, במקום אחד אומר: איש אמו ואביו תיראו - מלמד ששניהן שקולין זה כזה וכו'".

<sup>17</sup> ראה פירוש המשנה לרמב"ם על קטע זה: "כבר נתבאר בסוף שני דמציעאה שאם היה אביו תלמיד חכמים אביו קודם לרבו ואפילו היה רבו מובהק כלומר שרוב חכמתו ממנו". נראה שלהלכה, בפרט במשפחות שבהם האבא (והאמא) למדו את הבן הרבה תורה ודאגו לחינוכו, האבחנה אינה כה פשוטה ותמיד ניתן לגשר ולא ליצור היררכיות וקדימויות.

<sup>18</sup> ככה מסתיימת מסכת קנינים וסדר קדשים כולו. בנוסח קצת מתנשא או מזלזל של תלמידי חכמים כנגד עמי הארצות שמזכיר את נוסח הפרידה ביציאה מבית המדרש, ברכות כח ע"ב: "מודה אני לפניך ה' אלהי ששמת חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות, שאני משכימים והם משכימים - אני משכים לדברי תורה והם משכימים לדברים בטלים, אני עמל והם עמלים - אני

## 7 מסכתות שלא מסתיימות באגדתות:

זבחים, בכורות, ערכין, תמורה, מעילה, תמיד, מדות.

## סדר טהרות

2 מסכתות שמסתיימות באגדתות:

## ידיים, פרק ד משנה ח

אמר צדוקי גלילי: קובל אני עליכם פרושים, שאתם כותבין את המושל עם משה בגט.<sup>19</sup> אומרים פרושים: קובלין אנו עליך צדוקי גלילי שאתם כותבים את המושל עם השם בדף.<sup>20</sup> ולא עוד, אלא שאתם כותבין את המושל מלמעלן ואת השם מלמטן, שנאמר "ויואמר פרעה מי ה' אשר אשמע בקולו לשלח את ישראל" (שמות ה ב).<sup>21</sup> וכשלקה מהו אומר? "ה' הצדיק" (שם ט כד).<sup>22</sup>

## עוקצין (המסכת האחרונה בש"ס)

אמר ר' יהושע בן לוי: עתיד הקב"ה להנחיל לכל צדיק וצדיק שלש מאות ועשרה עולמות, שנאמר: "להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא" (משלי ח).<sup>23</sup> אמר רבי שמעון בן חלפתא: לא מצא הקב"ה כלי מחזיק ברכה לישראל אלא השלום, שנאמר: "ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום" (תהלים כ"ט).<sup>24</sup>

## 10 מסכתות שלא מסתיימות באגדתא:

כלים, אהלות, נגעים, פרה, טהרות, מקוואות, נדה, מכשירין, זבים, טבול יום.

## ערך: הלל חכם

**מים אחרונים:** לאכזבתנו, רק 20 מסכתות מתוך 63 שבשישה סדרי משנה מסתיימות באגדתא. מה שמעלה את ההצעה שקדיש דאגדתא שהקפידו לסיים בדברי אגדה על מנת שכל הקהל יבין לפחות את סוף הדרשה או הלימוד, הוא תקנה מאוחרת מימי האמוראים או אפילו מאוחר יותר, תקנה שהתנאים ומסדרי המשנה לא הכירו.

עמל ומקבל שכר והם עמלים ואינם מקבלים שכר, אני רץ והם רצים - אני רץ לחיי העולם הבא והם רצים לבאר שחת". נוסח שמצוי גם בהדרן בסיום לימוד מסכת. ניתן אולי לסנגר על חכמים שהתבטאו כך, אולי משום איבת עמי הארצות אליהם, ראה דברי רבי עקיבא בגמרא פסחים מט ע"ב: "אמר רבי עקיבא: כשהייתי עם הארץ אמרתי: מי יתן לי תלמיד חכם ואנשכנו כחמור". אבל אנחנו מציעים את הנוסח שבגמרא ברכות יז ע"ב שכבר ראינו לעיל: "מרגלא בפומייהו דרבנן דיבנה: אני בריה וחברי בריה, אני מלאכתי בעיר והוא מלאכתי בשדה, אני משכים למלאכתי והוא משכים למלאכתי, כשם שהוא אינו מתגדר במלאכתי כך אני איני מתגדר במלאכתי, ושמה תאמר: אני מרבה והוא ממעיט - שנינו: אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים". ראה גם דברי בן זומא בתוספתא ברכות פרק ו הלכה ב: "כמה יגע אדם הראשון ולא טעם לוגמה אחת עד שזרע וחרש וקצר ועמר ודש וזרה וברר וטחן והרקיד ולש ואפה ואחר כך אכל. ואני עומד בשחרית ומוצא אני את כל אילו לפני. כמה יגע אדם הראשון ולא לבש חלוק עד שגזז ולבן ונפס וצבע וטווה וארג ואחר כך לבש. ואני עומד בשחרית ומוצא את כל אילו לפני. כמה אומניות שוקדות ומשכימות ואני עומד בשחרית ומוצא כל אילו לפני". ונזכור גם שכל העיסוק בסיומי אגדתא במסכתות הש"ס בא עקב הדף [קדיש דאגדתא](#) שם הראינו את חשיבות שיתוף הקהל הרחב בדרשה או בלימוד.

<sup>19</sup> פירוש המשנה לרמב"ם: "אתם מזלזלים שם משה רבינו במה שאתם כותבים אותו בשטרותיכם עם שם המושל, כלומר שאנחנו כותבים זמן השטרות למלך פלוני וכותבין באותו השטר כדת משה וישראל".

<sup>20</sup> בספר התורה.

<sup>21</sup> ממשיך פירוש המשנה לרמב"ם שמסביר: "אמרו להם חכמים: אין זה זלזול לשמו עליו השלום ואין בכך גדולה לאותו המלך, שהרי אנו כותבים בתורה ה' עם פרעה, ולא די בכך אלא שאנו מקדימין שם פרעה כמו שאמר הכתוב: ויאמר פרעה מי ה' ". אפילו כאשר פרעה מזלזל בקב"ה ואומר: מי ה' אשר אשמע בקולו, שמו מופיע בפסוק לפני שם השם.

<sup>22</sup> משלים הרמב"ם את פירושו כאן: "וכיון שהזכיר פסוק זה, לא ראה לנכון לסיים מסכתא מן המסכתות בכפירתו של כופר באלהות, אלא באמונה בכך. לפיכך אמר: וכשלקה מה הוא אומר: ה' הצדיק". ולנו נראה לקשר את כל העניין הזה ליחס המכובד של חז"ל למלכות. ראה דברינו [לחלוק כבוד למלכות](#) בפרשת וארא, דווקא בהקשר עם פרעה.

<sup>23</sup> "יש" בגימטריה 310.

<sup>24</sup> ברכת השלום חותמת את ברכת כהנים שבתורה וכן גם את תפילת עמידה שם אנו למדים שיש גם עשיית שלום "במרומיו" - בפמליה של מעלה ולא רק על הארץ. וכך גם ברכת השכיבנו בערבית החותמת את קריאת שמע וברכותיה. ראה מסכת דרך ארץ פרק שלום הלכה יט: "אמר ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי: גדול השלום, שכל הברכות והתפלות חותמין בשלום, קרית שמע חותמה בשלום, ופרוס סוכת שלומך, ברכת כהנים חותמה בשלום, שנאמר וישם לך שלום, וכל הברכות חותמין בשלום, עושה שלום במרומיו". נראה שבאמת אין ערך מתאים יותר לסיים בו את שישה סדרי משנה מאשר השלום. וכבר זכינו לדרוש בשבח השלום בדפים: [דרכי שלום](#), [וקראת לשלום](#), [ברית שלום](#), [שלמים הם שלום](#), [שלום בין איש ואשתו](#), [שלום שלום לרחוק ולקרוב](#) ועוד.